

حكومەتا هەريما كوردستانى

زانكويا پۆليتەكنيک دهۆک

كوليژا تەكنيكى تەندروستى و پزيشكى شيخان

بەشي پەرستارى

بابەت: كوردولوجى

نافێ راپورتێ

(مـيرگەها بادينان وقوناغين ديروكى)

نافين قوتابيان :

١- علي بيبو علي

٢- حسين علي جندي

سەرپەرشتيا:

ماموستا.شمال محمد حميد

مـــيرگەها بادينان وقوناغين ديروكى

ئە م دشين ديروكا ميرگەها بادينان د دوو قوناغا دا بدەينە دياركرن

ئيك: كورتيا ديروكا ميرگەهى دناڤبەرا قووناغين دەسپيكى وقوناغين پيشكەفتنى دا.

دوو: ميرگە ها بادينان دناڤبەرا سالين 1800 –1842 ز .

ئيك: كورتيا ديروكا ميرگەهى دناڤبەرا قووناغين دەسپيكى وقوناغين پيشكەفتنى دا .
دەستنيشانكرنا سنورين ميرگە هين كوردى كارەكى بزەحمەتە، ئەوژى ژبەر گوهرينا كاودانين سياسى و لەشكەرى دناڤ ميرگەهى دا ، بەلى برەنگە كێ گشتى دەڤە را دناڤبەرا رووبارى ديجلە ل روژئاڤايى زێى مەزن ل روژهەلاتێ و سنورێ نوكە يێ هە ريما كوردستانى دگەل توركيا ل باكورى و چيايێ مقلوب ل باشورى دبيتە ميرگە ها بادينان و باژێرێ ئاميدێ پايتە ختى ڤێ ميرگەهێ بوويە هەر ژ دامەزراندنا ميرگەهـــێ تا دوماهى هاتنا وێ.[1]
ل ديڤ گوتنا گەلەك ڤەكولەران ، ئەڤ ميرگەهە ل چەرخێ سێزدێ زاييني هاتە دامەزراندن، دەمێ بهاءالين كورێ شوجاعى ل سالا 1262 خو كريە حاكم و ناڤێ بادينان ژ ناڤێ دامەزرينەرى هاتيە ، بەلێ ديروكڤان وێ چەندى خوەيا دكەن كو پەيڤا بادينان ژحكومەتا بهاءالدين كەڤنترە ، و ڤەكولەران گەلەك رامان بو پە يڤا بادينان دياركرينە، وەكى پەيڤابادينان ژبە هـ دينان هاتيە ، كوراماناوێ ئاييـــنێ پاك ، يان ژ (باغ ـ دين) هاتيە . كوراماناوێ باغێ ئاينانە ، ئە وژى ژبە رهە بونا گەلە ك ئايينا ل وێ دە ڤە رێ و هندەك دبيژن ، ئە ف پەيڤە دزڤريت ژپەيڤا ساسانى (بەدين) ئانكو ئايينێ بكە يف ، وەكى ديار كوهە مى بيروبوچون وێ چە ندى دياردكە ن ، نيزيكبونەك دناڤبەرا ئەڤێ رامانێ و پەيڤا بادينان دا هە يە.[2]
پێزانين لسەر ڤێ ميرگەهـــێ تا چەرخى پازدێ زاييني گەلەك دكيمن تا هاتنا مير زين الدينى ، كوميرگە هـ لسە ردە مى وى بەرفرهـ بوويە ،

پاشان کورێ وی میر حەسەن بەگ پتر ژ (60) سالان حوکم کریە ، و ل دەمەکی خو نێزیکی شاهـ ئسماعیلێ سەفەوی کریە . و ل دەمێ چالدێران (1514) ژی بێ لایەن مایە.[3]

د قوناغین دناڤبەرا چەرخێ شازدێ تا چەرخێ نوزدێ ، ئانکو تا ب دوماهی هاتنا حوکمێ وێ ل سالا 1842 ، گەلەك میران حوکم کریە بەریخودانەك د کاودانێ سیاسی و رەوشەنبیری یێ ڤێ میرگەهێ دا گەلەك خال دهینە بەرچاڤکرن، مینا:

ئێك: میرێن بناڤ و دەنگ حوکم ل ڤێ میرگەهێ کریە ، کو لسەر دەمێ وان ، میرگەهێ پیشکەتنەکا سیاسی و ئابوری و جڤاکی ورەوشەنبیری بخوە ڤە دیتیە ، نموونا ڤان میران ژی :

ـ میر حەسەن کورێ میر سەیفەددینی :[4] ب میرەکێ بهێز دناڤ دیروکا مێرگەهێ دا هاتیە نیاسین ، ئەو ژی ژبەر ڤان ئەگەران:

1- ل بەرامبەری هێزا لەشکەری یا دەولەتا ئاقوینلو یا تورکمانی راوەستیایە .

2- شیا هێرشا شاهێ سەفەویان ژ میرگەهێ دویربکەت ، ب رێیا چێکرنا پەیوەندیەك باش دگەل شاهـ ئسماعیلێ سەفەوی .

3- ئەردێ میرگەهێ بەرفرهە کریە و دەستێ خوە دانایە سەر کەلا دهوکێ (سەر ب میرگەها داسنیا ڤەبوو) و زاخو (سەر ب میرگەها سلێڤانەیا ڤەبوو)، دیسان مووسلێ گرتیە و کورێ خوە حسین بەگ کریە حاکمێ مووسلێ .

4- د شەرێ چالدیرانێ دا بێ لایەن بوو ، ب مەبەستا پاراستنا میرگەهێ ژ هەڤرکیا ئوسمانی ـ سەفەوی.

5ـــــ گرنگی ب بەلاڤکرنا زانینێ دایە ب ئاڤاکرنا چەند قوتابخانا کێستە،مایێ،شەرانس و رەبەتکێ.

ـ سولتان حسین کورێ میر حەسەنی:[5] ل سالا 1534 حوکم ل میرگەهێ وەرگرتیە .سولتان حسین مروڤەکێ زانا بوو و گرنگی ژی ب زانا یا دایە و دادپەروەری ل میرگەهێ بەلاڤکریە وخزمەتەکا باش بوو دەولەتا ئوسمانی کریە ، وەکی ریکخستنا هێرشەکێ دژی میرگەها ئەردەلان ل سالا 1537 و میرێ وێ ماموون بەگ گرتیە ، دیسان چەندهێرشەك کرینە سەر ئێرانێ ب بریارا دەولەتێ . ژبەر ڤێ خزمەتێ ئەوی جهەکێ باش لدەف سلیمان قانوونی هەبوو . دیسان سەرپەرشتێ میرگەها بابان وهەکاری و بوتان بوو. میرکەهـ لسەردەمێ وی بەرفرەهـ بوویە ،هەتا بوو چەند سالا حوکم ل باژێرێ مووسلێ کریە. چاخێ

وی ب چاخێ زێرین هاتیە نیاسین ، چونکی ل سەردەمێ وی شورەشەکا ئاڤەدانیێ پەیدابوویە . ل سالا 1573 وەغەرکریە. ب ڤان خزمەتا بو دەولەتا ئوسمانی ، ئەردێ میرگەها خوە ژ هێرشێن سەفەویان یان ژی سیاسەتا ئوسمانیا پاراستیە؟ یان بەردەستێ قانوونی بوو؟

بەهرام پاشایێ مەزن (1695 ـ1768ز): [6]

دناڤبەرا سالێن 1714ـ1768 حوکم ل بادینان کریە. و گرنگترین سیمایێن وی ل بادینان ئەڤێن خوارێ نە :

1) پەیدابوونا شەرێ ناڤخویی بو نموونە وەکی هەڤرکیا وی دگەل برایێ وی سەعید بەگی ل سالا 1715 وبەیرام بەگی پسمامێ وی ل سالا 1715.

2) بجهئینانا بریارین دەولەتا ئوسمانی و ریکخستنا کارێن لەشکەری دژی ئیرانێ وەکی پشکداریا بەهرام پاشایی دگەل هێرشا هوالیێ بەغدا ئەحمەد پاشایی ل سالا 1723ز و هیرشا ل سالا 1731ز.

3) بەرسینگگرتنا هێرشێن هێزێن دەوروبەر وەکی هێرشا میرگەها هەکاری ل سالا 1715 و هێرشێن والیێن مووسلێ حسێن جەلیلی ل سال 1740 .

4) ل سەر دەمێ وی میرگەهـ پێشکەتیە ، و میری گرنگی ب باژێرێ ئامێدیێ دایە ، و پتر ئاسێ کریە و ئیکەمین میرە توپ ئینانیە ئامیدیێ .

5) سیاسە تەکا ژیرانە بە رامبەری سەروك هوزان بکارئینایند دە می ئە و ل ئامیدیێ ئاکنجی کرین دا ب چ بزاڤا نە رابن .

دوو: ئەڤ میرگەهە د دیروکی دا خوە دا ، توشی سیاسەتا ئوسمانیان بوویە ، ب تاییە تی دەمی دەولە تی ئاگرێ هە ڤرکیێ دناڤبەرا ئەندامین مالباتا حوکمدار دا خوە ش دکر ، نموونا ڤێ چەندێ ژی لسە ردەمی ئسماعیل پاشای (1768ـ 1798)کو هەڤرکی دناڤبەرا میری و براێین وی (تە یفور و حاجی خان) دا یێ خورت بوو [7]،هەر دیسان لسەر دەمێ میر محمد تەیار پاشایێ هەڤرکیێ دناڤبەرا وی و براێین وی مراد خان و عادل بەگی دا هەبوو.[8]

سێ : میرگەهـ توشی هێرشێن هێزێن دەوروبەر(میرگەهێن دەوروبەر و والیێن بەغدا و مووسلێ) و بیانی بوویە ، بو نموونە ل سەردەمێ میر بارام (بەهرام) پاشای (1714ـ1768) والیێ بەغدا حسێن پاشایی هێرشەك ل سالا 1717 کریە باژێرێ ئامێدیێ.[9] و لسەر دەمێ ئیسماعیل پاشا و ل سالا 1779 دیسان والیێ مووسلێ ژی

پەلەمارەك هنارتبوو باژێرێ ئامێدیێ ب مەرەما گرتنا وێ.[10] هەروەسا ل سالا1833 میرگەها سوران ل سەردەمێ میر محمدێ رەواندوزی باژێرێ ئامێدیێ گرتیە. [11]

چوار:میرگەها بادینان پیشکەفتنەكا زانستی رەوشەنبیری بخوڤە دیتیە و نموونا ڤێ چەندێ ژی هەبوونا چەندین زانا و قوتابخانێن ب ناڤ ودەنگ ، ژ زانایێن بناڤ ودەنگێن ڤێ میرگەهێ :سەروكێ زانایان رەسول سورچی شێخ عبدالله المدرسی رەبەتكی ،شیخ یونس شوش،محمود ئەفەندی ئامێدی و گەلەكێن دی كو ب بەرهەمێن خوە یێن زانستی دهاتینە نیاسین . ژ قوتابخانێن بناڤ و دەنگ ل میرگەهێ :

- قوبەهان (قوبان ـ قوبا) ل باكوورێ روژئاڤایێ باژێری یە .
- سیدی خان ل ناڤ باژێری یە ژلایێ باكووری ڤە.
- ئیمام قاسم ل ناڤ باژیری یە .
- موردا خان ل نێزیك دەرگەهێ روژهەلاتی یە.
- گەلەك قوتابخانێن دی ل ناڤ باژێری و ل باژێرێن میرگەهێ ژی هەبوون، ژیێن ل دەرڤەیی باژێری بوو نموونە ، قوتابخانا مایێ ، شەرانشێ، بریفكا و ئاكرێ. [12]

ژێدەر و پەراوێز:

1)بنيره،أنور المائي الآكراد فى بهدينان، بحث تأريخ إجتماعي عن منشأ الاكراد وعقائدهم وعاداتهم و طباعئهم وأدابهم،(دهوك 1999)،ط2،ص38

،(اربيل 2000)،ص24 ـ ص25

2)بو پتر ل دور ڤان بيرو بوچوونان بنێره : كاميران عبدالصمد احمد الدوسكي،بهدينان في اواخر العهد العثماني 1876 ـ 1914 ، (اربيل ،2007)ص23ـ ص27

3)بنێره لاپەرێن دووڤدا.

4) بو پتر پيزانينا لدور ميرگەهـ لسەردەمێ مير حەسەنى بنێره: البدليسي ، المصدر السابق ، ص258 ـ ص 261

ــ المائي المصدر السابق ص 120 ـ ص122

5) بو پتر بنيره : د.عماد عبدالسلام رؤوف ، السلطات حسين امير بهدينان 940 ـ981 ه /1533 ـ 1573،(هه ولير ، 2009)

6) بو بتر بنيره :المائي،المصدر السابق ، ص 138ـ ص141

ــ ئاميدي ،المصدر السابق،ص51ـ ص63

7) المائي ،المصدر السابق،ص141

8) بنيره ، المائي ،المصدر السابق ، ص143 ـص144

9) بنيره لاپەرين ناڤهاتى

10)المائي ، المصدر السابق ،ص 141

11) بنێره لاپەرێن دووڤدا.

12) بو بتر بنيره : ئاميدي ،المصدر السابق،ص218 ـ ص226

دوو: میرگه ها بادینان دناڤبەرا سالێن 1800 ـ1842 ز .

میرگەها بادینان ل دەسپیکا چەرخێ نوزدێ تا هەلوەشاندنێ ل سالا 1842 د گهورینێن سیاسی دا دەرباز بوویە ، و ئەگەرێن ڤان گهورینا ژی دزڤریت سەروبەرێ سیاسی نە یێ جێگر یێ دەولەتا ئوسمانی ژلایەکی ڤە، و سەروبەرێ میرگەهێن کوردی یێن دەوروبەر ژلایەکێ دیڤە. گهورینێن سیاسی دناڤ دەولەتا ئوسمانی دا و هەولێن سولتانێن ئوسمانی بو نەهێلانا کیانێن سیاسی یێن کوردی یێت سەربەخو ، کارتیکرنا خوە لسەر سەروبەرێ سیاسی یێ میرگەها بادینان کریە ، هەتا بوویە ئەگەرێ هەلوەشاندنا وێ . دیسا گهورینێن سیاسی ل دەوروبەرێن میرگەهێ کارتێکرن لسەر پێڤاژویا دیروکا بادینان کریە ، مینا هێرشا میر محمدێ رەواندوزی لسەر میرگەهێ و هەتا هیرشا دەولەتا ئوسمانی لسەر رەواندوز کارتێکرن لسەر گهورین و ئالوزیا سەروبەرێ سیاسی ل بادینان کریە. سەروبەرێ ناڤخویی یێ ل میرگەها بادینان و هەڤرکی دناڤبەرا ئەندامێن مالباتا حوکمدار ژی ماوێ دناڤبەرا دەسپێکا چەرخێ نوزدێ تا هەلوەشاندنا میرگەهێ ل سالا 1842، ئەگەرێ لاوازیا میرگەها بادینان بوو .(1)

دڤی ماوێ دەستنیشانکری دا ناڤێ چەند میران هەیە ، کو حوکم ل میرگەها بادینان کریە ، ئەو ژی :

ــ عادل پاشا کورێ ئیسماعیل پاشا 1804 ـ 1808 .

ــ زوبێر پاشا (زوبێرێ دووێ) کورێ ئیسماعیل پاشا 1808 ـ 1824 .

ــ محمد سعید پاشا کورێ ئیسماعیل پاشا 1824 ـ1833

ــ موسی پاشا کورێ ئیسماعیل پاشایی 1833 ـ 1833

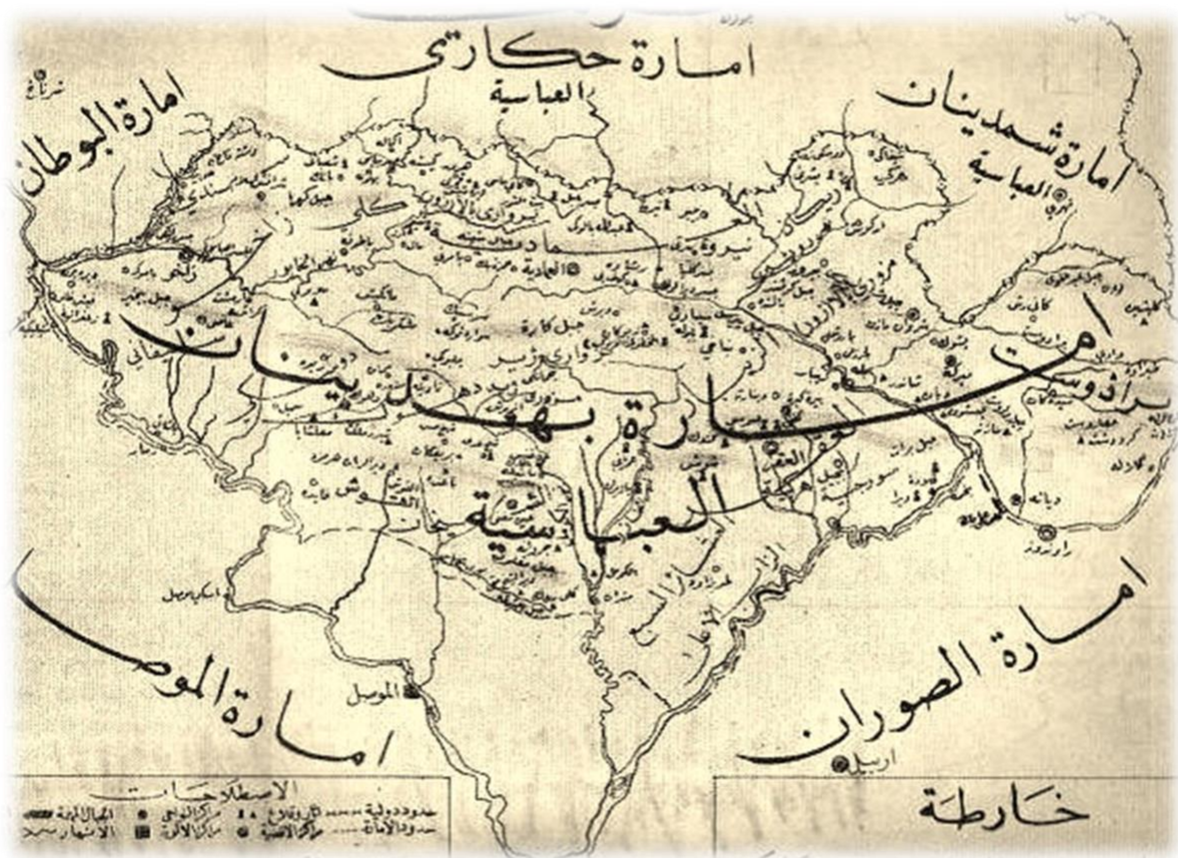
ــ د ماوێ دناڤبەرا سالێن 1833 ـ 1836 ، میرگەهـ ل ژێر دەست هەلاتداریا میرگەها سوران بوو و رەسول بەگ وەك حاكمێ بادینان بوو .

ــ ئسماعیل پاشا کورێ محمد تەیار پاشای 1836 ـ 1842 . (2)

ژ سیمایێن دیروکا میرگەها بادینان د ڤێ قوناغێ دا ، دیاربوونا هەڤرکیا ناڤخ ویی دناڤبەرا ئەندامێن مالباتا حوکمدار دا بوو ، بو نموونە لسەر دەمێ عادل پاشای ، میرگەهـ توشی هێرشا ئەحمەد پاشای برایی میر قوباد بەگی و ب هاریکاریا میرین بابان و سوران ، بەلێ میرگەهێن خوە ل بەرامبەر ڤان هێرشان گرتبوون . (3)

دیسا لسەر دەمێ محمد سعید کورێ محمد تەیار پاشای میرگەهـ توشی هەڤرکیا ناڤخویی بوویە ، دەمێ مامێ میرمحمد سعیدی موسی بەگی چەند گرفتاری بوو میرگەهێ پەیدا کرن ، بەلێ میرگەهێ خوە ل بەرامبەری ڤان گرفتاران پاراست . [4]
سەر و سیمایێن دی یێن ڤێ قوناغێ ، پەیدابوونا هەڤرکیێ دناڤبەرا میرگەها بادینان و والیێن جەلیلی ل مووسلێ ، بو نموونە ل سالا 1810 د شەرەکی دا ل نێزیك گوندێ ئالوکا (دکەڤیتە باشوورێ روژئاڤایێ دهوکێ) میرگەهێ و ب هاریکاریا هێزا میرڤەها بوتان لەشکەری والیێ مووسلێ محمود پاشا جەلیلی (1809–1810) توشی شکەستنێ کر. [5]
جهێ گوتنێ یە، کوهیرشێن والیێ مووسلێ لسەر بادینان د بەردەوام بوو ، وەکی ل سالا 1835 محمد ئنجە بیرقداری(1835 –1844) هێرش کریە بادینان و باژێرێ ئامێدیێ گرتیە ، بەلێ میرێن بادینان ئیسماعیل پاشا هاریکاریا میرێ رەواندوز جارەکا دی باژێری ئامێدیێ گرتیە. [6]
و ل سالا 1842 بیرقداری جارەکا دی ئامێدیێ گرتیە ، ل جهێ میر ئیسماعیلی یونس ئاغا کرە حاکم ، بەلێ ئیسماعیل پاشا ب هاریکاریا یونس ئاغایی جارەکا دی ئامیدیێ گرت ، و هێرشا دوماهیا یا بیرقداری ل دوماهیا سالا 1842 ئەگەرێن هەلوەشاندنا میرگەها بادینان و گرتنا ئیسماعیل پاشای بوو. [7]
ژ سیمایێن گرنگێن دی یێن دیروکا بادینان دڤێ قوناغێ دا ، مێرگەها بادینان و باژێرێ ئامێدیێ ل سالا 1833 ژلایێ لەشکەرێ میر محمدێ رەواندوزی ڤە . کو میرگەهـ ل وی دەمی ل ژێر حوکمێ میر محمد سعیدێ کورێ تەیار پاشای بوو ، میر محمدێ رەواندوزی پشتی گرتنێ موسی بەگ وەك حاکم دەست نیشان کر ، بەلێ جارەکا ئسماعیل پاشای باژێرێ ئامێدیێ گرت و حاکمی وێ (موسی بەگ) ژ ئامێدیێ دیرکر ، میر محمدێ رەواندوزی جارەکا دی ڤەدگەریت و پشتی هێرشەکێ باژێرێ ئامیدیێ د گریت و برایێ خو رەسول بەگی دکەتە حاکمێ بادینان ، و ئسماعیل پاشا دڤان رویدانااندا خو قورتال دکەت و بەرەف مێرگەها بوتانێ دچیت ، دەمێ میرگەها سوران توشی هیرشا رەشید پاشای (1834– 1836) دبیت ، رەسول بەگ مێرگەها بادینان بجهـ دهێلیت و ئیسماعیل پاشایی دکەتە میرێ بادینان. [8]
مێرگەها بادینان وەکی مێرگەهێن دی یێن کوردی (سوران ، بوتان ، هەکاری ، بەدلیس) دڤێ قوناغێ دا هەڤدەمێ وێ سیاسەتا ئوسمانیان بوو، یا کو رژدی لسەر ڤەگەراندنا حوکمی مەرکەزی و نە هێلانا کیانێن سەربەخو دکر ، و ئەڤێ چەندێ کارتێکرن لسەر مێرگەها بادینان کریە ، ئانکو هەلوەشاندنا میرگەهێن کوردی ژوانا بادینان ژلایێ دەولەتا ئوسمانی ڤە ، هەولدانەك بوو ، ب مەرەما چاکسازیان و ڤەژاندنا دەولەتێ. [9]

ئانكو ئەڤێ سیاسەتێ كارتێكرن لسەر ڤێ میرگەهێ كریە ، و بوویە ئەگەرێ هێرشا محمد پاشا بیرقداری (والیێ مووسلێ) ل سالا 1842 ، هەر چەند ئسماعیل پاشای چەند بزاڤ كربوون ، كو دەولەت باوەرییێ ب حوكمێ بكەت ، بەلێ ئەڤ بزاڤە د بێ مفا بوون ، و دەولەتێ بریاردا ، والییێ مووسلێ هێرشەكێ بەرهەڤ بكەت بو هەلوەشاندنا میرگەهێ ، بەری لەشكەرێ والیی مووسلێ بگەهیتە ئامێدییێ شەرەكێ دژوار دناڤبەرا لەشكەرێ مووسلێ و بادینان دا ل نێزیك گوندێ ئێتوتێ (دكەڤیتە روژهەلاتا دهوكێ) روویدا ، بەلێ لەشكەرێ بادینان شكەست ، و ئسماعیل نەچاربوو ل ئامێدییێ خو ئاسێ بكەت ، و ل دوماهییێ ئسماعیل پاشای خوە دا دەستێ لەشكەرێ ئوسمانی .[10] و بڤێ چەندێ میرگەها بادینان ل سالا 1842 لسەر نەخشێ سیاسی یێ دەڤەرێ نەما ، و باژێرێ ئامێدییێ بو قەزایەك ل ژێر رێڤەبەریا ویلایەتا مووسلێ .[11]

نه خشه يێ جوگرافی یێ میرگەها بادینان

ژێدەر و پەراوێز:

1)بنێره کاوه ئەحمەد شاوەلی ئامێدی، امارة بادینان 1700 ـ1842،دراسة سياسية اجتماعية ثقافية،(اربيل ، 2000)_ص،137

2) لدور ديروكا ميرگەهێ ل سەردەمێ ڤان ميران بنێره_، المائي ، المصدر السابق ص_143ـ155

ـــ ئامێديێ_، المصدر السابق ، ص92 ـ ص101

3) لدور ڤى بابەتى بنێره ، جليل المصدر السابق ص 65 - 66

4)بنێره ،ئامێديێ ، المصدر السابق ص100 ـ101

5)المائي، المصدر السابق، ص 146 ـ 145

6)جليل، المصدر السابق ص102

7)عباس العزاوي ، العيراق بين أحتلالين ، (بغداد 1955) ، ج 7،ص37

ــ المائي المصدر السابق ص154

8) ل دور فان رويدانا بنيره : محمد امين زكي بك ، خلاصة تأريخ الكرد و الكردستان ، من اقدم العصور حتى الان ،ترجمة ،محمد علي عوني (بيروت 1985) ج1 ،ط3 ، ص336

ــ ئاميديێ ، المصدر السابق ص142 ـ153

9)هروتي ، المصدر السابق ص 179 -181

10) بنيره ، زكي بك المصدر السابق ص336

ــ المائي ، المصدر السابق ص 154

ــ ئاميدى ، المصدر السابق ، ص 161

11)پو پتر بنێره : ئامێدى ، المصدر السابق ، ص 161

ــ كاميران عبدالصمد احمد الدوسكى ، المصدر السابق ، ص 48